

УДК 821.161.1–3.09+821.162.1–3.09

Аліна Базилян

ГІПЕРТЕКСТ ЯК ВИД МІЖТЕКСТОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ (на матеріалі творів Ф. Достоевського, С. Жеромського, З. Налковської, Я. Івашкевича)

У статті проаналізовано наявні та подано власне потрактування терміна *гіпертекст*. Досліджено його дію у творах “Злочин і кара” Ф. Достоевського, “Історія гріха” С. Жеромського, “Межа” З. Налковської, “Блендомерські пристрасті” Я. Івашкевича.

Ключові слова: міжтекстові зв'язки, гіпертекст, типологічні події, злочин, кара, діалог.

Базилян Аліна. Гипертекст как вид межтекстовых связей (на материале произведений Ф. Достоевского, С. Жеромского, З. Налковской, Я. Ивашкевича). В статье анализируются существующие и подана собственная трактовка термина *гипертекст*. Исследовано его действие в произведениях “Преступление и наказание” Ф. Достоевского, “История греха” С. Жеромского, “Граница” З. Налковской, “Блендомерские страсти” Я. Ивашкевича.

Ключевые слова: межтекстовые связи, гипертекст, типологические события, преступление, наказание, диалог.

Bazylyan Alina. Hypertext as a Type of Intertext Connections. In the article, the term *hypertext* and its own interpretation of it is given. Its existence is shown in the works “Crime and Punishment” by F. Dostoevski, “History of Sin” by S. Zheromski, “the Border” by Z. Nalkovska, “Passion of Blendomezh” by Ya. Ivashkevich.

Key words: intertext connections, hypertext, typological events, crime, punishment, dialogue.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття *гіпертекст*, уведене Тедом Нельсоном у 1965 р., набираючи нових обертів, досі немає чіткого термінологічного окреслення. Спочатку його використовували лише для роботи з електронними файлами. Згодом сфера його вживання почала стрімко розширюватися. Останніми десятиліттями поняття *гіпертекст* активно застосовують і в літературознавстві, укладаючи, однак, у нього різні змісти, у зв'язку з чим виникає потреба щоразу пояснювати, що саме розуміється під цим поняттям. Так, зокрема, в електронній енциклопедії (“Вікіпедії”) пропонується таке його визначення: “В літературознавстві *гіпер-*

текст, – пише М. М. Субботін, – это такая форма организации текстового материала, при которой его единицы представлены не в линейной последовательности, а как система явно указанных возможных переходов, связей между ними. Следуя этим связям, можно читать материал в любом порядке, образуя разные линейные тексты” [9]. В. Руднев *гіпертекст* визначає так: “*Гіпертекст* – текст, устроенный таким образом, что он превращается в систему, иерархию текстов, одновременно составляя единство и множество текстов” [5]. Існують й інші визначення, які ми не будемо тут аналізувати.

Проте в цій різноманітності тлумачень простежується певна спільність позицій: майже всі автори погоджуються з тим, що *гіпертекст* є системою, яка складається з багатьох інших, менших текстів, розбіжності підходів полягають у тому, що одні вчені, зокрема В. Руднев, вважають, що між окремими текстами в гіпертексті створюється ієрархічна залежність, а інші стверджують, що такої залежності не існує.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ґрунтуючися на наявних теоретичних визначеннях *гіпертексту* та власних спостереженнях, подаємо таке його потрактування: *Гіпертекст* – це система окремих текстів, об’єднаних спільною проблематикою, котрі утворюють один великий текст, що складається у свідомості реципієнта й залежить від його тезаурусу. Відповідно до цього треба враховувати те, що кожний такий окремий текст є іманентним, він зберігає свою самодостатність і оригінальність, незважаючи на використання типологічних сюжетів, способи інтертекстуалізації тощо. Однак, об’єднуючи на підґрунті спільності проблематики й інших чинників різні тексти, реципієнт виявляє діалогічні відносини, що складаються у процесі їхнього компаративного аналізу. Саме в такому ракурсі у статті проаналізовано романи “Преступление и наказание” Ф. Достоевського, “Dzieje grzechu” С. Жеромського, “Granica” З. Налковської, “Pasje błędomerskie” Я. Івашкевича, між якими йде діалог. У процесі зіставного аналізу обраних текстів важливо врахувати думки Р. Нича про міжтекстовість, який це поняття визначає як категорію, що “охоплює той аспект загальних властивостей та зв’язків тексту, який указує на залежність його створення і сприймання від обізнаності учасників комунікатив-

ного процесу з іншими текстами та архітекстами” [4, 73]. Р. Нич, аналізуючи міжтекстовість, указує на те, що цей процес проходить усередині тексту, а тому пов’язаний і з інтертекстуальністю. У статті це поняття проектується на пропонований *гіпертекст*. Ураховуються і таке положення польського вченого, який зауважує: “...про міжтекст (у широкому розумінні: пов’язану на рівні значення сукупність одиниць, існування якої припускаємо на основі ознак твору) дуже рідко можна говорити в однині. Часто їх буває більше: іноді ... два міжтексти накладаються, стираючи свої відмінності, іноді ... вони можуть заперечувати один одного, перетинатися тощо” [4, 121].

Дія *гіпертексту* (у нашому розумінні), переосмислюючи слова В. Руднева, пояснюється принципом *кнопки*. Таким чином учений описав, як діє *гіпертекст* у житті людини. *Кнопка* – це специфічний символ зміни, яку треба *натиснути* в певний момент. *Натиснути* її самотійно неможливо. Людина лише ставить перед собою завдання, а *кнопка* спрацьовує автоматично. Подібне відбувається і з *гіпертекстом*. Під час ставлення в один ряд творів Ф. Достоєвського, С. Жеромського, З. Налковської та Я. Івашкевича в реципієнта автоматично *натискається кнопка*, яка провокує усвідомлення змісту цих творів у новому ракурсі й сприяє появі нових смислів, що виникають між ними під час зіставлення, зокрема на рівні перелічених вище чинників.

Твори “Преступление и наказание”, “Dzieje grzechu”, “Granica”, “Pasje błędomerskie”, які складають гіпертекст, розглянемо не лише на рівні проблематики – *добро і зло, злочин і кара*, а й на рівні фабули. Усі вказані вище романи в основу сюжету поклали кримінальну фабулу: центральні герої скоюють убивство. Зіставляючи тексти на рівні сюжету, важливо зосередити увагу на типологічних подіях, які різняться між собою соціальними, психологічними, політичними та іншими мотиваціями.

Під подією, слідуючи за Ю. Лотманом, В. Шмід розуміє “перемещение персонажа через границу семантического поля” или “пересечение запрещающей границы. Эта граница может быть как топографической, так и прагматической, этической, психологической или познавательной. Таким образом, событие заключается в некоем отклонении от законного, нормативного в данном мире, в нарушении одного из тех правил, соблюдение которых сохраняет порядок и

устройство этого мира” [8, 14]. Герої Ф. Достоєвського, С. Жеромського, З. Налковської, Я. Івашкевича переступили моральну межу. Момент її пересічення є фокусом, куди сходяться, з одного боку, схожі, й водночас відмінні трактування причин і наслідків злочину. В усіх цих письменників в основу покладено головний християнський постулат: “Не вбий!”. Герої це усвідомлюють у своїх вчинках, але йдуть власним шляхом. Принципово важливим є “пересечение” всіма персонажами “запрещающей границы”, тобто пересікання моральної межі та скоєння злочину. Так, Родіон Раскольников перетнув цю межу двічі – убивши стару лихварку та її сестру; Єва Побратинська робить це декілька разів – топить свою щойно народжену дитину, отруює Зигмунда Щербица і скоює ще учинки, що призводять її до падіння; у свою чергу, Зенон Зембевич підштовхнув Юстину Богутівну на аборт, а та заради помсти виливає йому на обличчя кислоту й цим спричиняє йому повільну в муках смерть; Леопольд Каницький – топить сина Антося, а потім скоює самогубство. Постає запитання: для чого виникає потреба звести ці тексти в єдиний гіпертекст і проаналізувати характер їх зіткнення? Відповідь знаходимо у філософа Р. Лаута, який писав: “Для человека весьма существенно то, что он не только хочет жить. Он хочет знать, для чего он живет. Без четкого представления об этом он отвергает жизнь, даже если его материальное благополучие обеспечено. Его воля к Познанию законна и оправдана. Любовь и Познание суть два предназначения человека” [3, 128]. Отже, основним стимулом слугує потреба пізнання людини та мети її існування. У зв’язку з подальшим аналізом треба врахувати й тезу В. Жирмунського про те, що “литературное произведение – это документ эпохи, но, как всякий документ, оно требует истолкования с точки зрения того, как объективная действительность отразилась в литературном произведении, и вместе с тем истолкования с точки зрения субъективной, т. е. понимание того, каково было то сознание, в котором отразилась объективная действительность, и как это сознание оформило, осмыслило эту отраженную в нем действительность. Точно так же, когда мы говорим об историческом развитии литературы, изменение литературы определяется для нас с двух сторон: с одной стороны, это изменение самого общественного содержания, отраженного в сознании человека, с другой – меняется и самое сознание, отражающее действительность” [2, 197]. Для розкриття

теми статті важливим є той момент, у якому наголошується, що зміна свідомості людини є суб'єктивною свідомістю, що сприймає дійсність у різні епохи по-різному. Проблема *злочину* й *кари* вперше була порушена ще в Біблії, задовго до Ф. Достоевського, але він, а згодом і С. Жеромський, З. Налковська та Я. Івашкевич, надали їй нового звучання, яке ми розуміємо у процесі зіставлення в умовах *гіпертексту*. У цих умовах вони складають великі змістові блоки, які, хочемо ми того чи ні, структурують його. Такий підхід дає змогу розглянути існування гіпертексту двопланово: перший план – дискусія на тему: “Як і чому людина переступає моральну межу?”; другий – уміщає в собі шляхи використання кримінальної фабули, яка дозволяє увійти творам польських письменників у широкий діалог із Ф. Достоевським, що виник на межі ХІХ–ХХ ст. Проблематика, порушена російським письменником через твори С. Жеромського, З. Налковської та Я. Івашкевича, розкриває інші життєві конфлікти. Ф. Достоевський присутній у цих творах як фон. На його тлі польські письменники підкреслюють особливість специфічного бачення взаємозв'язків *злочину* й *кари*, розкриття їх причин і наслідків. Різні художньо-філософські вирішення спільної проблематики збагачують наше уявлення про людину. Важливо підкреслити, що головну увагу письменники звертають на те, *що* штовхає людину на злочин, інакше кажучи, *що* є *причиною злочину*? З одного боку, усі герої романів, які розглядаються, мали різні мотивації для скоєння злочинів, а з другого – кожен із персонажів убиває людину, керуючись різними індивідуальними обставинами, що склалися в певному соціальному середовищі.

Водночас Родіона Раскольников, Єву Побратинську, Зенону Зембевича, Леопольда Каницького об'єднує почуття *страху* й почуття потреби *каяття*. Психологічний стан кожного з них проходить одні й ті ж самі етапи: 1) страх; 2) скоєння злочину; 3) усвідомлення себе як злочинця; 4) кара. Художнє розкриття цих етапів призводить до виникнення питання: *На що здатна людина*? Усі письменники – Ф. Достоевський, С. Жеромський, З. Налковська, Я. Івашкевич – роблять висновок, що злочин призводить до втрати людяності. Усвідомлення цього для кожного їхнього персонажа є тягарем, причиною якого послуговували обставини *зовнішні* та *внутрішні*, однак вони – це лише загальна формула, яка конкретизована у творах “Преступление

и наказание”, “Dzieje grzechu”, “Granica”, “Pasje błędomerskie”. Так, К. Степанян, визначаючи зовнішні впливи на вчинок Родіона Раскольниковова, зауважує: “Под влиянием «идей, носящихся в воздухе», он убеждает себя, что все люди делятся на две категории: «обычную» жизнь и послушание, и «необыкновенных», которые призваны сказать *новое слово* (виділено автором. – А. Б.), открыть новые пути для человечества. По отношению к ним обычные моральные законы неприемлемы: для осуществления своих идей они имеют право даже на пролитие крови. И вот Раскольников задумывается о себе: к какому «разряду» принадлежит он? Если к «необыкновенным» (а как хотелось бы!), то он должен суметь переступить через кровь, убить старуху, забрать ее деньги и обратить их на десятки добрых дел, «чем уж, конечно, загладится преступление”. Да и стоит назвать преступление «устранение» никчемной старухи? Ведь тут простая «арифметика»: одна загубленная жизнь вредной для всех старухи, которая и сама скоро померла бы, и десятки спасенных молодых жизней взамен” [7, 355]. Очевидно, Родіон Раскольников через убивство хоче доказати свою суспільну значущість, водночас він марно намагається свій злочинний крок по-філософськи виправдати. Герої С. Жеромського, З. Налковської, Я. Івашкевича ідейно свої злочини не осмищують і таких філософських завдань перед собою не ставлять. Ніхто з них не задумується над тим, чи є вбивство злочином, чи ні. Єва Побратинська та Леопольд Каницький точно знають, що йдуть на злочин, Зенон Зембевич, на відміну від них, свої дії злочинними не вважає. Усіма персонажами керують зовнішні та внутрішні фактори, котрі провокують їх на злочинні вчинки. Так, Єва Побратинська вбиває тому, що не хоче, щоб її дитя вважали байстрюком, її лякає власна доля і доля щойно народженої нею людини; Юстина Богутівна здійснює помсту за зламане своє життя; Леопольд Каницький позбувається малого Антося, тому що той є перешкодою для одруження з багатогою Розою. Таким чином, на порушення Божої заповіді “Не убий!” герої йдуть через різні причини, які й розкриваються в діалозі творів “Преступление и наказание”, “Dzieje grzechu”, “Granica”, “Pasje błędomerskie”. Ці причини нікого не виправдовують. Письменники показують різні типи злочинців і шукають відповіді на запитання: “Чи вбивши іншу людину, вони вбивають себе?” та “Чи може така людина відродитися?”

Ф. Достоевський дає своєму героєві шанс на воскресіння через Євангеліє; С. Жеромський бачить таке воскресіння в самопожертві заради спасіння коханого, З. Налковська показує, що її персонаж навіть не потребує воскресіння; Я. Івашкевич через самовбивство Каницького доказує, що кара повертається до злочинця бумерангом.

“Преступление и наказание”, “Dzieje grzechu”, “Granica”, “Pasje błędmierskie” були написані на межі XIX–XX ст. Цей період у російській літературі характеризувався діалогом із Ф. Достоевським, коли російські письменники І. Бунін, Л. Андреев, О. Купрін, О. Толстой та інші відгукувалися на сюжет Ф. Достоевського й, надаючи цьому сюжетові інше життя, розкривши власне бачення проблеми, висвітлювали її в художньо-філософських ракурсах [див. докладніше: 6, 12]. Польська література в цьому процесі не була винятком. С. Жеромський, З. Налковська, Я. Івашкевич, так само як і російські письменники, не випадково взяли кримінальний сюжет, використовуючи його для діалогу. Такий сюжет надавав величезні можливості, на які вказував ще М. Бахтін: “...в последующей истории романа уголовный процесс, в его прямой и косвенной форме и вообще судебно-уголовные категории имели определенное организационное значение. В самом содержании романов этому соответствовало громадное значение в нем уголовных преступлений. Различные формы и разновидности романа по-разному используют различные судебно-уголовные категории. Достаточно назвать авантюрно-детективный роман ... с одной стороны, и романы Ф. Достоевского ... – с другой” [1, 161]. С. Жеромський, З. Налковська, Я. Івашкевич не йдуть авантюрно-детективним шляхом, а обирають шлях Ф. Достоевського, досліджуючи таким чином міру втрати людиною людяності й осмислюючи наслідки цього.

У тому діалозі, який виник на межі XIX–XX ст., С. Жеромський, З. Налковська, Я. Івашкевич, умовно кажучи, так чи інакше солідарні з Ф. Достоевським, тому що вони вірять у неминучість кари, а І. Бунін, Л. Андреев, О. Купрін, О. Толстой, узявши сюжет Ф. Достоевського, виступили його опонентами.

Подальші історичні події – Перша та Друга світові війни, розкриття злочинів, спрямованих проти людства, – активізували розпочатий письменниками XIX–XX ст. діалог із Ф. Достоевським. У зв’язку з цим слід сформулювати ще один *гіпертекст*, склавши його із творів польських письменників і творів І. Буніна, Л. Андреева, О. Купріна, О. Толстого й ін. Сформування нового *гіпертексту*, що складається

із творів, написаних до Першої і Другої світових воєн, покаже, що він буде інакше структурований і будуватиметься на принципах суголосності та суперечностей.

Висновок. Діалог письменників XIX–XX ст., що ґрунтується на *гіпертексті*, складений із творів польських і російських письменників, був певним попередженням. Автори намагалися звільнити людство від марних ілюзій. Обидва контексти сьогодні є актуальними. *Гіпертекст* у пропонованій статті можна продовжити іменами не лише польської чи російської літератур, а й світової. Такий *гіпертекст* – це частина загальноєвропейського контексту, який збагачує уявлення людини про людину, про природу людини. Ця проблема стає головною, але виходить за межі пропонованої статті.

Література

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин / [сост. С. Болгаров, В. Кожин]. – М. : Художеств. лит., 1986. – 543 с.
2. Жирмунский В. М. Введение в литературоведение : курс лекций / В. М. Жирмунский ; [под ред. З. И. Плавскина, В. В. Жирмунской]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 464 с.
3. Лаут Р. Философия Достоевского в систематическом изложении / Рейхард Лаут. – М. : Республика, 1996. – 446 с.
4. Нич Р. Світ тексту : постструктуралізм і літературознавство / Ричард Нич / [пер. з пол. Олена Галета]. – Л. : Літопис, 2007. – 316 с.
5. Словарь литературоведческих терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovar.by.ru/dictionary/gipertext.htm>
6. Смирнова Л. А. Русская литература конца XIX – начала XX века / Л. А. Смирнова. – М. : Просвещение, 1993. – 495 с.
7. Степанян К. “Сознать и сказать” : Реализм в высшем смысле как творческий метод Ф. М. Достоевского / Карен Степанян. – М. : Раритет, 2005. – 512 с.
8. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М. : Языки славян. культуры, 2003. – 312 с.
9. Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Гипертекст>

УДК 82. 091

Ольга Бігун

КОМПАРАТИВНЕ ОСМИСЛЕННЯ ІНТЕРМЕДІАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ЖАНРУ ПОЕЗІЇ У ПРОЗІ

Висвітлено проблему синтезу мистецтв у жанрі поезії в прозі на прикладах творів французьких й українських митців кінця XIX – початку XX ст. Основну